

УДК 371.32

Ірина Кучеренко

РИТОРИЗАЦІЯ СУЧАСНОГО УРОКУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: ЗМІСТ І ШЛЯХИ РЕАЛІЗАЦІЇ

Сучасна освітня політика України спрямована на розвиток національно свідомих, духовно багатих і комунікативно активних громадян. Загальновідомо, що найважливішим засобом спілкування людини у соціумі є мова, відповідно до цього кожна особистість має вправно володіти словом, вдало і грамотно виражати власні думки у вербальній формі. Загальноосвітня школа покликана забезпечити ефективну підготовку мовної особистості учня, сформувані його риторичну компетентність, комунікативну культуру, ораторські знання і вміння, досвід їх використання у процесі спілкування. Саме тому весь процес вивчення української мови має підпорядковуватися основній меті – навчити учнів правильно, змістовно і комунікативно доречно створювати власні висловлювання, осмислено сприймати чужі висловлювання, вдало входити у процес комунікації, успішно його здійснювати і завершувати.

З прадавніх часів суспільством було усвідомлено значущість слова у житті людини, розроблено теоретико-практичні поради у його використанні і засвідчено всі здобутки у риторичній – науці всіх наук, опановувати яку повинні всі члени цивілізованого й розвиненого соціуму. Нині загальноосвітня система Західної Європи і США виділяє риторичну як обов'язковий навчальний предмет для вивчення, починаючи із початкових класів. Модернізація мовної освіти в Україні ХХІ століття, зумовлена соціальним замовленням розвитку комунікативно компетентних громадян, засвідчує позитивні зрушення у риторичній освіті молодого покоління, освіченого, наділеного творчим потенціалом, з розвинутим даром володіння живим словом. Саме це спричинило відродження риторичної, введення риторичної у шкільні програми з української мови, запровадження факультативного вивчення ораторського мистецтва, що є позитивним і доречним. Попри багатовіковий досвід риторично-навчальної наукової бази у наш час простежується певний розрив між державними вимогами та науково-методичним забезпеченням і підготовкою вчителів, які відчувають потребу в розробленні посібників та рекомендацій щодо викладання риторичної в основній школі. Перед учителем-словесником постає низка гострих і невирішених питань, як от: «Які риторичні відомості вивчати?», «Як зробити урок риторично спрямованим?», «Як організувати учнів, щоб процес навчального спілкування охопив увесь учнівський колектив?», «Як заохотити і залучити до активної комунікативно-риторичної діяльності більшість учнів класного колективу?», «Які традиційні та інноваційні методи використати?». З урахування цього особливо актуальним і вкрай

необхідним є дослідження риторизації сучасного уроку української мови, розроблення його змісту і технологій проведення.

Проблему риторизації навчального процесу, риторичного підходу до навчання мови, розвитку риторичних умінь і навичок учнів розглядали у своїх наукових доробках Н. Голуб, О. Горошкіна, Т. Ладиженська, Л. Мацько, С. Омельчук, М. Пентилюк, Г. Сагач, Л. Скуратівський та ін. Проте риторичний аспект шкільної мовної освіти донині цілком не вивчений, потребує дослідження і розроблення з боку науковців та вчителів-практиків.

Мета статті – охарактеризувати процес риторизації шкільної мовної освіти, визначити його змістову наповненість та шляхи реалізації на уроці української мови в основній школі.

Риторизація мовної освіти, у нашому розумінні, – це процес переосмислення мети та змісту шкільного предмета «Українська мова», пріоритетним завданням якого є формування риторичної компетентності, а також визначення і розроблення способів організації навчального спілкування в комунікативно-діяльнісному і функціонально-стилістичному аспекті та за законами риторики. Безперечно, формування риторичної компетентності – тривалий і клопіткий процес, тому риторична освіта молоді має бути впроваджена на всіх рівнях, проходить у кілька етапів: пропедевтичний (початкова школа), формувальний (основна школа), узагальнювально-систематизувальний (старша школа), академічний (вища школа) і вдосконалюватися людиною індивідуально впродовж усього життя.

У системі шкільної мовної освіти ХХІ століття найбільш значущим, стрижневим й ефективним визначено комунікативно-діялісний підхід, який передбачає створення усних та письмових власних текстів, аудіювання й читання чужих текстів, вимагає розкриття функцій мовних одиниць у висловлюваннях різних типів, стилів та жанрів під час спілкування і враховує, що процес засвоєння мови потребує осмисленого використання лінгвістичних засобів у процесі мовленнєвої діяльності. Означений підхід до вивчення української мови зумовлює організувати навчальний процес загалом і урок української мови зокрема таким чином, щоб створювати сприятливі умови для навчального спілкування і якомога більше залучити учнів до практичної продуктивної чи репродуктивної комунікації, найбільш наближеної до життєвої реалії. Комунікативна спрямованість у вивченні мови все частіше вимагає від учителя звертатися до основ риторики, практично зосереджувати увагу на розвитку спеціальної риторичної компетентності, основними складниками якої є риторичні знання, риторичні вміння і досвід їх практичного використання у процесі спілкування.

Риторизація підтримує й відображає високі стандарти мовної освіти і має такі основні складники:

1. Максимальна мовленнєва практика.
2. Підпорядкування лінгвістичної теорії інтересам розвитку мовлення.
3. Мотиваційна готовність до комунікативно-мовленнєвої діяльності.
4. Зацікавленість і усвідомлення значущості риторичної освіченості.
5. Особистісно орієнтована спрямованість навчального процесу.
6. Суб'єкт-суб'єктна взаємодія вчителя й учнів.
7. Раціональне поєднання традиційних та інноваційних методів.
8. Використання риторично яскравих засобів.

Реалізація риторичного компонента мовної освіти здійснюється як на аспектних уроках, так і на спеціальних уроках української мови. Сучасні лінгводидакти (Н. Голуб, О. Горошкіна, Л. Мамчур, М. Пентилюк, С. Омельчук, І. Хом'як, Г. Шелехова та ін.) класифікують їх як уроки розвитку комунікативних умінь і навичок, що беззаперечно відповідає вимогам часу і завданням мовної освіти в Україні. Вивчення риторики, на нашу думку, повинно відбуватися, по змозі, на більшості уроків української мови: розосереджено під час вивчення інших тем на аспектних уроках, і системно, цілісно на уроках розвитку комунікативних умінь і навичок. Завдання вчителя полягає в тому, щоб у процесі опанування мовної та мовленнєвої теорії впровадити вивчення необхідних риторичних теоретичних відомостей і домогтися ефективного формування стійких риторичних умінь та навичок.

У першу чергу, вивчення риторики в основній школі відбувається в межах уроку української мови, головним у якому, на думку О. Біляєва, є його зміст [1]. До основних складників змісту уроку відносимо: теоретичний матеріал, що підлягає засвоєнню; уміння і навички, які необхідно сформувані; вправи, які практично будуть застосовані у навчальному процесі; форми організації навчальної діяльності учнів.

Принципово важливим є обґрунтування теоретичного компонента вивчення риторики на уроці української мови. Вивчаючи особливості спілкування, учні поступово опановують такі риторичні поняття: текст як комунікативне явище, будова ораторського тексту, форми мовлення (монолог, діалог, полілог), стилі, типи і жанри мовлення, ситуація спілкування, комунікативна ціль, комунікативне завдання, комунікативна невдача. Уведення риторичних теоретичних відомостей сприятиме підвищенню формування риторичної особистості учня, розвитку його культури мислення та мовлення.

Риторична підготовка учнів основної школи передбачає системний розвиток усіх видів мовленнєвої діяльності (говоріння, читання, аудіювання, письма) і вироблення спеціальних риторичних умінь. Навчальна діяльність риторичного спрямування відбувається не розрізнено, а цілісно у взаємозв'язку з іншими розділами української мови, а курс риторики, на думку М. Пентилюк, «спирається на ті вміння, якими

оволоділи учні з розвитку зв'язного мовлення, виразного читання, теорії літератури, стилістики, мовної культури» [7, с. 104]. У процесі комунікативно-мовленнєвої роботи на уроці української мови потрібно розвивати риторичні вміння, найголовнішими з яких є:

- готуватися до публічного виступу і проектувати власне висловлювання (вибирати тему, формулювати комунікативні цілі, добирати інформацію);
- будувати комунікативно доцільні, риторично змістовні, виразні тексти;
- використовувати нормативні й стилістично доречні мовні засоби з урахуванням ситуації спілкування;
- сприймати, осмислювати, оцінювати чужі тексти з погляду його риторичного змісту, комунікативної мети й мовного оформлення;
- аналізувати ситуацію спілкування;
- характеризувати аудиторію щодо кількості, освіченості, соціально-культурних ознак тощо;
- володіти усним мовленням (інтонацією, тоном, темпом тощо);
- добирати цікаві, переконливі аргументи на захист своєї позиції;
- дотримуватися правил мовленнєвої поведінки;
- використовувати формули мовленнєвого етикету.

Особливою гранню риторичних умінь учнів є вироблення вмінь прогнозувати риторичні стратегії мовця, що передбачають формулювання відповідей на такі запитання:

1. *Для чого я буду це говорити?* Потрібно чітко визначити комунікативні цілі і мету виступу, уявити результат, якого прагне оратор.

2. *Кому я буду говорити?* Важливо охарактеризувати аудиторію за кількісними, віковими, гендерними, соціально-культурними показниками, за рівнем обізнаності, підготовленості, толерантного ставлення до мовця.

3. *Що найважливіше у власній промові?* Розробити тему виступу, виділити мікротеми, дібрати і згрупувати інформаційний змістовий матеріал, сформулювати основні положення виступу.

Засвоєння риторичних відомостей і формування відповідних умінь та навичок здійснюється у процесі використання традиційних та інноваційних методів навчання, нових форм навчальної діяльності і сучасних засобів навчання. Особливу роль у навчанні риторики відводиться методу вправ, обов'язковим елементом яких має бути занурення у навчальну ситуацію спілкування і виконання в її межах різнотипних завдань: виразно прочитати прозовий чи віршований текст, зробити комунікативний, риторичний, композиційний аналіз тексту, охарактеризувати чуже висловлювання, зімітувати процес прийняття рішень, аргументувати власну позицію, розв'язати проблему чи конфлікт, переконати співрозмовника, налагодити контакт з аудиторією, привернути увагу аудиторії тощо.

Риторична спрямованість сучасного уроку української мови зумовлює використання риторичних і комунікативних вправ. Н.Голуб класифікує риторичні вправи за організаційною ознакою і поділяє їх на види:

1. Підготовчі – формують уміння визначати тему виступу, формулювати мету, основну думку, моделювати висловлювання, добирати й опрацьовувати матеріал, характеризувати аудиторію.

2. Творчі – розвивають уміння і навички композиційно правильно вибудовувати текст виступу, засвоєння елементів зацікавлення аудиторії; коригування текстів, оригінальне мовне оформлення, удосконалення; побудова логічної схеми (логографа тексту).

3. Тренувальні – тренують дихання, голос, дикцію, інтонацію, пам'ять, жести, міміку; вправи на тренування виголошення промови частинами і повністю; ситуативні вправи.

4. Аналітичні – розвивають аналітичне мислення, формують уміння і навички риторичного аналізу тексту чи його частини та аналізу публічного виступу [2, с. 11–12].

Комунікативні вправи сприяють готовності учнів до вербальної комунікації і передбачають активну навчально-комунікативну діяльність. Досить глибоко в українській лінгводидактиці систему комунікативних вправ розробила Л. Мамчур і визначила їх типи:

– мовні вправи сприяють формуванню мовної компетентності і можуть бути за зразком (конструювання, моделювання, трансформація мовних одиниць), за інструкцією (послідовне виконання дій), за завданням (включають самостійну роботу);

– умовно-мовленнєві вправи забезпечують розвиток мовленнєвої компетентності і за способом виконання поділяються на імітаційні (відтворення мовної одиниці чи тексту), трансформаційні (перебудова лінгвістичної одиниці, перефразування тексту, створення висловлювання на основі поданого), репродуктивні (відтворення мовної одиниці, висловлювання, тексту);

– власне комунікативні вправи покликані формувати комунікативну компетентність, спрямовані на розвиток продуктивного мовлення (діалогічної чи монологічної форми), репродуктивного мовлення (звукового чи графічно оформленого) і можуть бути організовані за моделлю, за настановами, за опорою [3, с. 401–402].

Виконання вправ обов'язково потрібно здійснювати на основі культурно зразкових й естетично ціннісних текстів, опиратися на лінгвокультурні особливості та національні традиції українського народу, використовувати формули мовленнєвого етикету й ідіоми рідної мови, які мають колосальні риторичні можливості і в яких закодовано максимальну кількість правил і законів спілкування, вивіреніх тисячолітнім досвідом наших предків.

Форми навчально-риторичної роботи на уроці повинні бути різноманітними та цікавими, вчителю варто послідовно використовувати фронтальну, групову, парну й індивідуальну діяльність учнів та організувати її так, щоб кожен учень у класі був учасником навчального спілкування. Упродовж кожного навчального заняття школярі мають учитися не просто спілкуватися, а виступати перед аудиторією, діалогувати, брати участь в обговоренні, виконувати різні комунікативні ролі (мовця, активного співрозмовника, слухача, реципієнта тощо). Продуктивними формами риторичної роботи на аспектному уроці є також ораторські хвилинки, комунікативні тренінги, риторичні презентації, мовленнєві практикуми, прес-конференції, диспути що сприяють розвитку мистецтва спілкуватися. У процесі такої риторичної роботи важливо показати кожному учневі, що доносити свої думки, спілкуватися, виступати перед аудиторією може кожен, а у процесі таких навчально-комунікативних тренувань це буде робити з кожним разом все легше і легше.

Однією з ефективних форм навчально-риторичної діяльності учнів на уроці може бути створений учителем Ораторський клуб, учасниками якого будуть усі учні класного колективу. Для заохочення і зацікавленості школярів можна запровадити Риторичну Академію, до складу якої будуть входити найкращі мовці, обрані з-поміж всього класного колективу. Важливо, щоб упродовж навчального процесу всі учні мали можливість переходити із клубу в академію, а завдання вчителя – контролювати цей процес та стежити, щоб, навіть не досить успішні чи пасивні учні залучалися до роботи, і хоча б один раз стали академіками. Це сприятиме їхньому самоутвердженню і розвине мотивацію для наступної роботи. У ході риторично спрямованої навчальної діяльності учні стануть цілеспрямованими особистостями, які прагнутимуть розвитку та із задоволенням допомагатимуть розвиватися іншим.

Риторизація сучасного уроку української мови покликана не тільки забезпечити формування вмінь ефективно спілкуватися, а й сприяє розвитку в учнів цілісних особистісних якостей:

- культури мислення (відкритість, оперативність, ерудиція, самостійність, самореалізація, гнучкість);
- культури мовлення (правильність, виразність, ясність, логічність, точність, багатство, доцільність, чистота);
- культури поведінки (ввічливість, повага, тактовність, коректність, гнучкість);
- культури спілкування (стратегія і тактика комунікативних дій, входження у процес спілкування, утвердження в колективі, знаходження однодумців, повага до опонентів, відповідальність за слово).

Підводячи підсумки, переконані, що у шкільній системі освіти

риторика повинна займати цілком законне місце з-поміж інших розділів мови і в подальшому буде повноправно функціонувати на кожному уроці української мови. У процесі риторичної підготовки учнів учитель-словесник має чітко дотримуватися пріоритетної позиції у навчанні української мови в основній школі – роботу над мовною теорією і формування лінгвістичних знань та вмій підпорядковувати інтересам розвитку мовлення учнів, зокрема і риторичного його аспекту. Шляхами реалізації риторичного аспекту сучасного уроку вважаємо: імпліцитне введення риторичної теорії до суміжних лінгвістичних тем, визначених чинною програмою; засвоєння додаткових риторичних відомостей під час виконання мовленнєво-практичної діяльності; активну риторично-мовленнєву практику; використання риторичних і комунікативних вправ; впровадження ефективних форм навчально-риторичної діяльності, що передбачають суб'єкт-суб'єктну взаємодію вчителя й учнів.

Подальшу роботу вбачаємо у науково-методичній розробці риторичного аспекту сучасного уроку української мови, розробленню шляхів його практичного впровадження, впровадженні у практику раціонального поєднання традиційних та риторично орієнтованих методів, форм і засобів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Біляєв О. Лінгводидактика української мови : навчально-методичний посібник / Олександр Михайлович Біляєв. – К. : Генеза, 2005. – 180 с.
2. Голуб Н. Практичний аспект риторизації процесу навчання української мови і літератури в школі / Ніна Борисівна Голуб // Українська мова і література в школі. – 2008. – № 1. – С. 11–16.
3. Мамчур Л. Перспективність і наступність у формуванні комунікативної компетентності учнів основної школи : монографія / Лідія Іванівна Мамчур. – Умань, 2012. – 449 с.
4. Методика навчання української мови в середніх навчальних закладах / [за ред. М. І. Пентилюк]. – К. : Ленвіт, 2004. – 400 с.
5. Нищета В. Риторична компетентність учнів загальноосвітніх шкіл як педагогічна проблема / Володимир Нищета // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (педагогічні науки) : [частина II]. Луганськ, 2010. – № 22(209). – С. 93–98.
6. Ораторське мистецтво : навчальний посібник / [за ред. Н. П. Осипової]. – Харків, 2007. – 141 с.
7. Пентилюк М. Актуальні проблеми сучасної лінгводидактики збірник статей / Марія Іванівна Пентилюк. – К. : Ленвіт, 2011. – 256 с.